

TISKANA GLAGOLJSKA KNJIGA
OD PRVOTISKA MISALA 1483. DO BROZIĆEVA BREVIJARA 1561.

Anica NAZOR, Zagreb

Štamparsko umijeće Johannesa Gutenberga iz Mainza proširilo se svijetom »poput vatre«, pa se već u Gutenbergovu stoljeću štampalo u dvjesto šezdeset evropskih gradova.¹ U Gutenbergovu stoljeću štampana je (1483) i prva hrvatska knjiga: glagoljski *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Doduše, prije *Misala* štampan je u Rimu (1474) latinski govor Nikole Modruškog, koji je on držao u povodu smrti kardinala P. Riarija. Ali glagoljski je *Misal* prva knjiga štampana na vlastitom liturgijskom (crkvenoslavenskom) jeziku i k tome na vlastitom (glagoljskom) pismu, pa se s pravom smatra hrvatskim prvotiskom. U tom smislu *Misal* je i najstarija štampana južnoslavenska knjiga, a po tome što je štampan glagoljicom *Misal* je i prva i najstarija knjiga štampana slavenskim pismom. Stoga je petstota obljetnica glagoljskog *Misala* ujedno i petstota obljetnica slavenskog tiska uopće.²

Poznato je da prve tiskane knjige u svemu nasljeđuju srednjovjekovne rukopise, čak i u pojedinostima: upotrebljavaju skraćenice (skraćeno pisanje riječi), ligature; štampaju se na pergameni i na papiru, raspored stranice im je isti kao u rukopisima, pa su neke štampane knjige upadljivo nalik na srednjovjekovne pergamentne kodekse. Pojedine po ljepoti ne zaostaju za iluminiranim rukopisima, npr. Gutenbergova četrdesetdvoredna *Biblija*. Štampana u dva dijela u svečanom folio-formatu, gotičkim pismom kakvim su pisani raskošni obredni rukopisi, na 1280 stranica (razdijeljenih u dva stupca) od kojih je »jedna ljepša i savršenija od druge«, Gutenbergova je *Biblija* i danas »jedna od najljepših knjiga«. S Gutenbergovom *Biblijom* počinje novo doba u kulturnoj povijesti čovječanstva, a s glagoljskim *Misalom* počinje novo doba u kulturnoj povijesti Hrvata i Slavena uopće.

¹ H. Preser, *Johannes Gutenberg. Štamparsko umijeće mijenja svijet*. Katalog izložbe. Izložbu priredio Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart 1968, 4-47.

² A. A. Kruming, *Глаголический миссал 1483 г.* (К 500-летию славянского книгопечатания. КНИГА. Исследования и материалы. Сборник XLVI.) Москва 1983, 141-144.

Prvotisak glagoljskog *Misala* savršenošću slova i ljepotom tiska najljepša je od svih štampanih glagoljskih knjiga. Štampan je dvobojno: crno-crveno, u svečanom folio-formatu u dva stupca; upotrijebljene su dvije vrste slova (veća i manja), više ligatura i kratica (ukupno 201 grafički znak; za štampanje Gutenbergove *Biblije* upotrebjeno je 290 grafičkih znakova). Bogatstvom grafičkih znakova, izborom ligatura i kratica prvotisak *Misala* ide uz bok reprezentativnim glagoljskim rukopisnim misalima 14. i 15. stoljeća. Jednako kao u Gutenbergovoj *Bibliji* – u prvotisku *Misala* inicijali nisu otisnuti, već je za njih ostao prazan prostor (u nekim su primjercima inicijali ucrtani rukom naknadno, npr. u onima po kojima je izdan pretisak 1971).³ Jedna je stranica u *Misalu* ostala prazna da se na nju naljepi drvorez s raspećem («kanonska slika»). Knjiga je imala 220 listova, a posljednji (220) list je prazan. Veći dio knjige (75%) odštampan je na papiru s vodenim znakom volovske glave s crtom i krunom među rogovima (vjerojatno njemačkog podrijetla). Dio naklade odštampan je na pergameni (kao što je dio naklade Gutenbergove *Biblije* odštampan na pergameni). Poput mnogih inkunabula glagoljski je *Misal* iz 1483. štampan bez naslovne stranice. Na početku dolazi kalendar, a iza kalendara počinje misalski tekst uvodnim riječima: *Počētie misala po zakonu rimskoga dvora*, baš kao u rukopisnim glagoljskim misalima. Završava kolofonom koji bilježi samo datum svršetka tiskanja: *Lētъ g(ospod)nihb .č.u.o.v. (=1483) m(êse)ca perv(a)ra d(ь)ni .ib. (=22) ti mis(a)li biše svršeni*. U kolofonu se ne spominje ni mjesto, ni štamparija, ni redaktor, što za inkunabule nije neobično, jer mnoge nemaju kolofona. Nisu poznati povijesni ni drugi materijalni podaci o redaktoru, štamparu i mjestu štampanja, pa se ni poslije pet stoljeća ne zna gdje je knjiga štampana niti tko ju je štampao, premda su mnogi pokušavali naći odgovor na ta pitanja. Već je Poljak Bobrowski 1820. u svom (inače prvom) opisu knjige istakao da je djelo »tako reći zlata vrijedno« i »da bi za povijest slavenskog tiska važnije bilo, da ono daje siguran podatak o mjestu gdje je tiskano, o osobi koja ga je priredila i o rukopisnom kodeksu prema kojem je tiskano. Ali« – ističe Bobrowski – »početke mnogih stvari pokriva gusta magla.«⁴

Ipak, dosadašnja su istraživanja uspjela pokazati da je tekst za tisak pripremljen u Istri. Istarsku provenijenciju teksta pokazuju u prvom redu istraživanja dr Marije Pantelić, poznatog stručnjaka za glagoljske liturgijske knjige (osobito za mi-

³ *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb, 1971. Uz pretisak objavljene su studije o *Misalu* i iscrpna literatura o njemu. Poslije pretiska pronađen je još jedan veći odlomak *Misala*, v. J. Tandarić, *Još jedan odlomak prvotiska Misala iz 1483*. Slovo 25–26, Zagreb 1976, 389–391; Mali odlomak (dio lista 205) pronašao je A. A. Kruming, v. ovdje, 235.

⁴ M. Bošnjak, *Sačuvani primjerci prve hrvatske tiskane knjige*. Slovo 6–8, Zagreb 1957, 306.

sale). Ona je usporedila tekst prvotiska *Misala* iz 1483. s rukopisnim glagoljskim *Misalom kneza Novaka* iz 1368, za koji se otrprie tvrdilo da je bio predložak štampanome i pokazala da je *Novakov misal* uistinu poslužio kao glavni, ali ne i jedini, predložak štampanome.⁵ Naime, štampani *Misal* ima više tekstova nego *Novakov*, i to četiri mise i osam sekvencija. Dodane tekstove – mise i sekvencije – imaju istarski glagoljski rukopisni misali. Uz to kalendar *Prvotiska* ima istarske svetkovine (Mavra, npr.), među kojima je osobito karakteristična *Prenesenie svetago Jeronima*. Te svetkovine nema ni jedan tadašnji glagoljski ni latinski kalendar, pa njezino unošenje u štampani glagoljski *Misal* Marija Pantelić povezuje s Istrom, zapravo s istarskom teorijom o podrijetlu sv. Jeronima, koja je tada bila aktualna i prema kojoj je sv. Jeronim rodom iz Istre (iz Zrenja kod Buzeta). Tada je u Istri bio i glavni predložak *Prvotiska* – *Misal kneza Novaka*, koji su već 1405. Istrani otkupili za crkvu sv. Jelene u Nugli i za nj platili četrdeset i pet zlatnika. Polovinom 1482. *Novakov* se *misal* nalazio još u Istri – u Izoli. Tada je u nj žakan Juri iz Roča zapisao: *Vita. Vita. Štampa naša gori gre tako ê oču da naša gori gre .č.u.o.b. (=1482) m(ê)ca ijuna .i. i .e. (=26) d'ni to bē pisano v grade Izule to pisa Juri žakan iz' Roča b(og)b mu pomagai i v'sem ki mu dobro otê*. Juri se, dakle, veseli napredovanju štampe. Za Istru govore i neki jezični podaci, pogotovo oni iz pučkog govornog sloja, koji je u tiskanom tekstu jače zastupljen nego u rukopisnim tekstovima misala. U *Prvotisku* se npr. često upotrebljava zamj. *ja* na mjestu gdje rukopisni imaju *az*; *žakan* mjesto *djak*; *celov* mjesto *celovanije*; *va višnjih* mjesto *vispar*, itd. »Jat« je često ostvaren sa *e* (*beseda, svet, telo*); *u* se zamjenjuje sa *o* (*modar // mudar; modrost // mudrost; tropi // trupi; suprog // suprug; bodi // budi; bodite // budite; večero // večeru; Avgustino // Avgustinu*). Ekaviziranje »jata« i zamjena samoglasnika *u* sa *o* karakteristične su osobine nekih istarskih govora.⁶

Ne zna se kolika je bila naklada *Prvotiska* (u 15. st. ona nije prelazila trista primjeraka za pojedine knjige).⁷ Zna se da su sačuvani primjerci veoma rijetki, »rjeđi od bijele vrane«, kako je zabilježio M. Bobrowski na vatikanskom primjerku. Mnogo je rjeđi od Gutenbergove *Biblije*. Od glagoljskog *Misala* sačuvalo se samo jedanaest nepotpunih primjeraka i nekoliko fragmenata,⁸ a od Gutenbergove *Biblije*

⁵ M. Pantelić, *Prvotiskak glagoljskog Misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368*. Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb 1967, 5–108.

⁶ M. Pantelić, *o. c.*, 73–74.

⁷ H. Preser, *o. c.*, 5–63.

⁸ A. Nazor, *Zagreb – riznica glagoljice*. Katalog izložbe, Zagreb 1978, 61. U članku A. A. Kruminga (v. ovdje, 234–235) također se navodi broj sačuvanih primjeraka najstarijih glagoljskih knjiga, ali se ponekad razlikuje od mojega, jer je Kruming u sačuvane primjerke ubrojio i one koji su navedeni u literaturi, premda danas nisu poznati.

četrdeset i šest.⁹ Ni jedan primjerak glagoljskog *Misala* nije sačuvan na pergameni; sačuvala su se samo tri fragmenta (lista), a od Gutenbergove *Biblije* sačuvano je čak dvanaest pergamentnih primjeraka.¹⁰ Primjeri glagoljskog *Misala* čuvaju se u inozemnim knjižnicama: u Beču, Lenjingradu, Vatikanu (dva primjerka) i u Washingtonu i u našima: u Zagrebu (pet primjeraka) i jedan u Bolu na otoku Braču. Najpotpuniji je lenjingradski primjerak (nedostaje mu jedan list), koji je nekoć pripadao privatnoj knjižnici Zadrana Ivana Berčića i s njom poslije njegove smrti dospio (1874) u Petrograd (danas *Gosudarstvennaja publičnaja bibl. i. M. E. Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu).¹¹ Sačuvani primjerci potječu iz Istre (čak tri, iz Istre je bio i nestali ricmanjski primjerak), s otoka Krka, iz okolice Zadra, iz srednje Dalmacije, iz Karlovca i Otočca. Samo tri primjerka na praznom listu imaju nalijepljen drvorez s Raspećem (bečki, lenjingradski i washingtonski). Sva su tri drvoreza različita podrijetla. Četiri su primjerka sačuvala originalan uvez (bečki, washingtonski, i dva zagrebačka – u Nacionalnoj i sveučilišnoj bibl. i u knjižnici franjevac trećoredaca).

Poslije *Misala* štampan je 1491. glagoljski *Brevijar*, od kojega se sačuvalo samo jedan primjerak i pergamentni fragment kalendara. Sačuvanom primjerku nedostaju posljednji listovi, s njima i možebitni kolofon s podacima o mjestu i datumu štampanja. Samo se po tabeli pomičnih blagdana daje zaključiti da je *Brevijar* štampan god. 1491, a o mjestu štampanja se nagađa da bi mogao biti Kosinj. Pri tome se polazi od jednog povijesnog podatka iz konca 17. st. – od zapisa biskupa Sebastijana Glavinića, koji je u svojoj vizitaciji 1696. za Kosinj zabilježio: »Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana koji su tu prije obitavali bilo slavno i nadaleko poznato – vani i u zemlji – dokaz su ovdje tiskani ilirski brevijari, kao što se to čita u bilješci onih brevijara, kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskih časova.«¹²

Sudeći po jednom podatku, god. 1492. štampana je glagoljska *Ispovid ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti*. Sačuvalo se, naime, njezin kolofon u glagoljskom rukopisnom *Tkonskom zborniku* iz prve četvrti 16. st.¹³ Iz kolofona se saznaje da je knjiga tiskana u Mlecima kod Pelegrina de Pasqualibus g. 1492. i da ju je »složio« fra Matej Zadranić, provincijal franjevac trećoredaca, dakle glagoljaš. Ni jedan primjerak te inkunabule danas nije poznat.

Ubrzo, već 1493. ponovno je štampan glagoljski *Brevijar* u uglednoj mletačkoj tiskari Andrea Torresanija. *Brevijar* ima opširan i iscrpan hrvatski kolofon s podaci-

⁹ S. Dahl, *Povijest knjige od antike do danas*. Zagreb 1971, 61.

¹⁰ S. Dahl, *o. c.*, 61.

¹¹ Najnoviji opis lenjingradskog primjerka v. ovdje, 235.

¹² Potanko o *Brevijaru* iz 1491. i literaturu o njemu v. ovdje, J. Tandarić, 125–157.

¹³ Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II dio, Zagreb 1970, 33–34.

ma o mjestu, štamparu, izdavaču i datumu štampanja: *Svršenje brviêli hrvackih stampani v̆ Benecih̆ po meštrê Andrêe Torižanê iz Ažulê. koreženi po Blaži kano- n(i)gi crkve sen̆ske. na dni vi. (=13) m̆seca mar̆ča .č.u.p.v. (=1493)*. Uz hrvatski odštampan je kraći latinski kolofon: *Hunc breviarium impressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die .13. marcij . 1493*. Tako je Baromićev *Brevijar* prva štampana glagoljska knjiga za koju se zna tko ju je i gdje štampao.¹⁴

Poslije *Brevijara* Blaž Baromić je u Senju štampao glagoljski *Misal: 1494. m̆seca avgusta dan sedmi ovi misali biše početi i svršeni v̆ Sen̆i... od domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića ...* Senjski je *Misal* velika rijetkost. Poznata su samo tri primjerka (dva nepotpuna i jedan potpun) i jedan novopronađeni fragment.¹⁵ U senjskoj je tiskari tiskano najmanje sedam knjiga – dvije u 15. stoljeću – spomenuti *Misal* (1494) i *Spovid općena* (1496), popularni ispovjedni priručnik i ostalih pet 1507. i 1508. god. Dvije su liturgijske, a ostale su prijevodi tadašnjih veoma popularnih teoloških priručnika i nabožno-poučnih djela: *Marijini mirakuli*, *Transit sv. Jerolima*, *Korizmenjak*, *Naručnik plebanušev*, *Meštirija od dobra umrtija*.

O samoj glagoljskoj tiskari u Senju i o ljudima koji su je pokrenuli i u njoj radili – malo se zna, gotovo toliko koliko o njima navode kolofoni knjigâ. Iz njih se doznaje da je tiskara bila smještena »v hiži rečenoga gospodina Silvestra« (Bedričića). Kao tiskari imenuju se Blaž Baromić i Grgur Senjanin »ki navlašć na to delo pridê iz Benetak«. Uz Blaža Baromića i Grgura Senjanina gotovo u svim izdanjima spominje se Silvestar Bedričić. On je s Perom Jakovčićem preveo Caracciolov *Quadragesimale*. Spominju se još Jakov Blažiolović kao prevodilac, zatim Tomas Katridarić, kanonik Urban i Gašpar Turčić. Samo za jednoga od njih – za Blaža Baromića – uspjelo se utvrditi da je bio darovit pisar i da je 1460. napisao glagoljski Mavrov *Brevijar*.¹⁶ Iz opširnog pak kolofona *Naručnika plebanuševa*, koji je štampan 1507, saznaje se da je među suradnicima senjske tiskare bilo magistara i doktora (»zaistinu nihik meštar i dokturov«), samo im se imena ne spominju »za ukloniti se tašće slave«.

Godine 1527. štampano je raskošno glagoljsko izdanje *Bukvara* (početnice) u tiskari A. Torresanija u Mlecima. Knjiga je bogato ukrašena drvorezima, a prva je stranica uokvirena u renesansni ukras. I u *Bukvaru* (kao u Baromićevu *Brevijaru*) kolofon je dvojezičan – hrvatski i latinski, ali podacima oskudniji: spominje se

¹⁴ Potanko o Baromićevu *Brevijaru* v. ovdje, B. Grabar, 159–180.

¹⁵ Fragment je pronašao i opisao A. A. Kruming, v. ovdje, 237–238.

¹⁶ M. Pantelić, *Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460*. Slovo 15–16, Zagreb 1965, 94–149; Ista, *Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga*. Senjski zbornik. Godina VI, Senj 1975, 31–44.

samo tiskara i godina izdanja: *Štampani v Benetcih po Andree Torežani iz Ažulé 1527; Impressum Venetiis per Andream de Torresanis de Asula 1527*. Poznata su samo četiri originalna primjerka i sva su četiri u inozemnim knjižnicama. U Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu čuva se primjerak faksimila iz 1933. koji je leipziški antikvar Karl Hiersseman pripremio ručno u 25 primjeraka. Ponovnim faksimilom i kritičkim izdanjem teksta u latiničkoj transliteraciji obilježena je 1983. godine 500. obljetnica prvotiska glagoljskog *Misala*.¹⁷

Godinu dana poslije izlaska glagoljskog *Bukvara* pojavio se (1528) *Misal* Pavla Modrušanina, vrlo lijepo i ukusno izdanje ukrašeno s petnaest drvoreza i s mnogo inicijala. O njegovu redatoru Pavlu Modrušaninu jedini podaci sačuvani su upravo u kolofonu *Misala*, iz kojega se doznaje da je Pavao bio fratar konventualac. Po etniku – prezimenu Modrušanin – čini se da potječe iz Modruša ili iz modruškog kraja i da je tekst za svoj *štampani Misal* priredio možda u Šibeniku, jer u nekrologu samostana konventualaca stoji da je umro 1531. P. Modrušanin je u *štampani kalendar* dodao stihove kojima upozorava na početak godišnjih doba, pa se iz njegova *Misala* saznaje i za Modrušaninov pjesnički pokušaj.¹⁸ Danas se zna za dvadesetak primjeraka *Misala* Pavla Modrušanina.

Dvije godine poslije Modrušaninova *Misala* počinju izlaziti glagoljske knjige u Rijeci, u tiskari Zadranina Šimuna Kožičića Benje: 1530. izlazi, možda kao prva knjiga, *Kožičićev Psaltir*¹⁹ (bukvar, početnica) bez kolofona i 15. prosinca *Bogorođičin oficij*, 1531. izlaze još četiri knjige: *Misal hruacki* – 28. travnja; *Knjižice krsta* – 2. svibnja; *Knjižice od žitija rimskih arhijereov i cesarov* – 25. svibnja i *Od bitija redovničkoga* – 27. svibnja.

Zadranin Šimun Kožičić Benja, biskup modruški, veoma obrazovan čovjek, patriot širokih pogleda, poznat je po svoja dva angažirana govora na lateranskom koncilu 1513. i 1516. u kojima ističe potrebu hitne pomoći Hrvatskoj u borbi protiv Turaka. Sâm se pred Turcima povukao u Rijeku i ondje osnovao glagoljsku tiskaru.²⁰ Tekstove je sâm priređivao za tisak, a štampala su ih dva talijanska tipografa u Kožičićevoj kući u Rijeci («v Rici v hižah prebivaniê višerečenoga gospodina Šimuna biskupa modruškoga»). Kožičićeva su izdanja lijepa. Ljepo-

¹⁷ *Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527*. Pretisak priredio i pogovor napisao J. Bratulić, Zagreb 1983.

¹⁸ V. Putanec, *Pjesnički pokušaji Pavla Modrušanina (1528)*. Slovo 15–16, Zagreb 1965, 208–213.

¹⁹ A. A. Kruming pretpostavlja da je *Psaltir* posljednja Kožičićeva štampana knjiga, v. ovdje, 249.

²⁰ P. Kolendić, *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*. Južni pregled, god. IX, Skoplje 1934, 61–71.

tom njegov *Misal* ne zaostaje za Modrušaninovima. Ukrašen je drvorezima, od kojih neki idu preko čitave stranice. Obiluje ksilografskim polugotskim i glagoljskim inicijalima. Svakako je najzanimljivija Kožičićeva mala opća povijest rimskih papa i careva od najstarijih vremena do njegova suvremenika Karla V (ima poglavlje o Turcima). To je kompilacija kojom je Kožičić pokušao ispuniti prazninu u tadašnjoj siromašnoj historiografiji na narodnom jeziku.²¹

Kožičić je namjeravao izdati još jednu knjigu – o hrvatskoj zemlji i njezinoj slavi čim je napiše Toma Niger. Zato njemu Kožičić posvećuje svoju knjigu i piše: »... da pospešniji budeš složiti knjižice od hrvacke zemlje i od hvali njeje, kako smo te prosili i molili. Jaze ako sporabljena jest ninje od poganske ruke, imat ona ničtože manje svoje hvali, ježe mnogije sut i velije, jakože vesi. Složi je ti, mi je očemo stlmačiti i činit štampati, da i nas o sem ne okrivet iže po nas budut.« Toma Niger nije, kako se danas zna, dospio napisati knjigu. Kožičićeva su izdanja veoma rijetka: od *Psaltira*²² i *Bitija redovničkoga* sačuvan je samo po jedan primjerak (oba u Lenjingradu); od obrednika *Knjižice krsta*²³ samo su dva primjerka (Lenjingrad, Pariz). Nisu još dovoljno proučena, a osobito su zanimljiva s jezičnog gledišta, jer je Kožičić jezik glagoljskih knjiga smatrao iskvaranim stranim i arhaičnim riječima, pa je po njegovu mišljenju jezik trebalo popravljati – pomlađivati i kroatizirati.²⁴

Trideset godina poslije Kožičićeva *Misala* priredio je 1561. Nikola Brozić iz Omišlja na otoku Krku *Brevijar* i dao ga štampati u Mlecima u tiskari Torresanijevih (u kojoj je 1493. štampan Baromićev *Brevijar* i 1527. *Bukvar*). Zapravo je to novo izdanje Baromićeva *Brevijara* s nekim dodatnim tekstovima oficija i jačom kroatizacijom jezika.²⁵ Brozićevim *Brevijarom* zaokruženo je i završeno prvo, najstarije razdoblje tiskane glagoljske knjige.

Ovaj sažeti pregled glagoljskog tiskarstva u prvom razdoblju – od prvotiska *Misala* do Brozićeva *Brevijara* (1483–1561) – pokazuje da je glagoljsko pismo za-

²¹ Koncem 1983. objavljena je monografija s latiničkom transliteracijom čitava glagoljskog teksta, koju je priredio mladi njemački slavist G. Tutschke, a izdao O. Sagner u Münchenu; G. Tutschke, *Die glagolitische Druckerei von Rijeka und ihr historiographischer Werk Knjižice od žitič rimskih arhiereov i cesarov*. Slavistische Beiträge. Band 169. Verlag Otto Sagner, München 1983, 373.

²² Pretisak i latiničku transkripciju teksta (J. Tandarić) objavila je Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1976.

²³ Pretisak pariškog primjerka s latiničkom transkripcijom objavljen je 1984; v. *Šimun Kožičić, Knjižice krsta*. Pretisak. Transkripcija, komentar, rječnik. Izdanje priredila A. Nazor, Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1984, 48 + 107.

²⁴ O Kožičićevoj jezičnoj koncepciji v. ovdje, A. Benven, 203–218.

²⁵ B. Grabar, ovdje, 178.

rana, gotovo u samim počecima novog tehničkog umijeća u njemu našlo svoju primjenu. Tiskom se najprije izdaju liturgijske knjige – misali i brevijari (kasnije i rituali), potom bukvari (početnice) za učenje glagoljskog pisma (i molitava); izdaju se teološki i povijesni priručnici, moralizatorsko-didaktična i nabožnolegendarna djela. Štampane liturgijske knjige nastavljaju i nasljeđuju tradiciju glagoljskih rukopisnih predložaka u sadržaju, jeziku i vanjskom izgledu (formi). Sadrže uglavnom iste tekstove kao i rukopisne knjige (osobito one najstarije). Jezik je crkvenoslavenski s više elemenata narodnog (govornog) jezika, a ti su elementi dragocjeni za ubiciranje tekstova nepoznate provenijencije, kakvi su npr. tekstovi prvotiska *Misala* iz 1483. i prvotiska *Brevijara* iz 1491. Teološki priručnici, didaktična i nabožna djela uglavnom su prijevodi (s talijanskog i latinskog) suvremenih zapadnoevropskih veoma popularnih djela, koja se tiskaju na mnogim jezicima i po više puta. Glagoljski bukvari (početnice) izdaju se po obrascima standardnih latinskih *Paternoster* abecedarija. Jezik neliturgijskih glagoljskih knjiga iz prvog razdoblja nije crkvenoslavenski, već narodni, zapravo književna čakavština, u kojoj se samo sporadično javljaju crkvenoslavenski elementi.

U vanjskom izgledu prve glagoljske tiskane knjige – jednako kao i prve tiskane evropske knjige – u mnogome nasljeđuju rukopisne. To se osobito ogleda u oblikovanju stranice: liturgijske knjige uvijek su dvostupačne, rubrike (upute) su crvene, a ostali je tekst odštampan crno; upotrebljavaju kratice i ligature. Pojedine su (prvotisak *Misala* i prvotisak *Brevijara*) dijelom naklade štampane na pergameni. Prvotisak glagoljskog *Misala* iz 1483. ide u remek-djela tiskarskog umijeća – po bogatstvu grafičkih znakova i po tipovima ligatura nalik je na reprezentativne rukopisne glagoljske misale.

Program najstarijih štampanih glagoljskih knjiga pripremili su i ostvarili duhovni intelektualci – glagoljaši, o kojima se danas malo zna. U duhu srednjovjekovne tradicije skromnosti i poniznosti u nekim se knjigama ne spominju čak ni njihova imena («za ukloniti se tašće slave»), pa oni uvijek ostaju anonimni, jer o njima šute i povijesni izvori. U nekima se (npr. senjskima) spominju imena pojedinih suradnika i njihov udio u pripremanju knjige i to su ujedno jedini podaci o spomenutim ljudima (za Blaža Baromića uspjelo se utvrditi da je bio darovit pisar i da je 1460. prepisao jedan brevijar). Nešto se više zna o Šimunu Kožičiću Benji, koji je sâm pokrenuo glagoljsku tiskaru u Rijeci. Unatoč oskudnosti podataka o priređivačima prvih štampanih glagoljskih knjiga, knjige same pokazuju da su oni bili talentirani i obrazovani ljudi (pratili su suvremene evropske i vlastite kulturne tokove; znali su dobro knjiški (crkvenoslavenski) jezik, talijanski i latinski s kojih su korektno prevodili); među njima je bilo magistara i doktora. Oni su, nema sumnje, dali velik i važan udio u povijesti slavenskih kultura, jer su prije punih pet stoljeća, gotovo u samim počecima evropskog tiskarstva, u novo tehničko umijeće uve-

li najstarije slavensko pismo — glagoljicu i općeslavenski književni (crkvenoslavenski) jezik. Time su svim Slavenima, u prvom redu Hrvatima, donijeli »zvjezdane trenutke«, kakvima se u kulturnoj povijesti čovječanstva, obično označavaju počeci tiskarstva pomičnim slovima.

* * * * *

S a ž e t a k

U članku je dan sažeti pregled štampane glagoljske knjige u razdoblju od 1483. do 1561. godine. To je prvo i najstarije razdoblje u povijesti štampane glagoljske knjige, jer čini zaokruženu cjelinu s obzirom na jezik liturgijskih knjiga. Sve glagoljske liturgijske knjige izašle su na crkvenoslavenskom jeziku u izvornoj hrvatskoj redakciji. Poslije 1561. one se štampaju u Rimu u ruskoj redakciji. Do tada se štampaju u Mlecima, u Senju i u Rijeci. Za prvotisak *Misala* iz 1483. ne zna se gdje je tiskan. Istraživanja su pokazala da je tekst za tisak priređen u Istri. Za prvotisak *Brevijara* iz 1491. pretpostavlja se da je štampan u Kosinju (u Lici). Pretpostavka se bazira na jednom povijesnom podatku iz 17. st.

U prvom razdoblju tiskarstva izdaju se: liturgijske knjige (najprije mišali, brevijari, a kasnije i rituali), bukvari (početnice) za učenje glagoljskog pisma (i molitava), teološki i povijesni priručnici, moralizatorsko-didaktična i nabožnolegendarna djela. Liturgijske knjige nastavljaju i nasljeđuju tradiciju glagoljskih rukopisnih predložaka u sadržaju, jeziku i vanjskom izgledu (formi). Teološki priručnici, didaktična i nabožna djela uglavnom su prijevodi s talijanskog i latinskog ili su kompilacije suvremenih zapadnoevropskih veoma popularnih djela koja se tiskaju na mnogim jezicima i po više puta. Glagoljski bukvari (početnice) izdaju se po obrascima standardnih latinskih *Paternoster* abecedarija. Jezik neliturgijskih glagoljskih knjiga iz prvog razdoblja je narodni (književna čakavština) i u njemu se samo sporadično javljaju elementi crkvenoslavenskog jezika.

S tipografskog gledišta prvotisak *Misala* iz 1483. ide u remek-djela tiskarskog umijeća: bogatstvom grafičkih znakova i tipovima ligatura nalik je na reprezentativne rukopisne glagoljske misale. Dio naklade odštampan je na pergameni.

Program najstarijih štampanih glagoljskih knjiga priredili su i ostvarili duhovni intelektualci (glagoljaši), među kojima je bilo magistara i doktora, ali o njima se veoma malo zna. Time što su u samim počecima evropskog tiskarstva u novo tehničko umijeće uveli i najstarije slavensko pismo (glagoljicu) i općeslavenski književni (crkvenoslavenski) jezik dali su velik i važan udio u povijesti kultura svih slavenskih naroda.

S u m m a r y

PRINTED GLAGOLITIC BOOKS FROM THE EDITIO PRINCEPS OF 1483
MISSAL TO BROZIĆ'S BREVIARY OF 1561

The article gives a concise survey of printed glagolitic books in the period from 1483 to 1561. This is the first and the oldest period in the history of printed glagolitic books and in respect to the language of liturgic books it forms a separate unit. In this period all glagolitic liturgic books were published in Church Slavonic in the original Croatian Redaction. After 1561 glagolitic books were printed in Rome in the Russian Redaction. Before that they were printed in Venice, Senj and Rijeka. The place of printing of the editio princeps of 1483 *Missal* is unknown. Research has shown that the text had been prepared for printing in Istria. The editio princeps of the 1491 *Breviary* is assumed to have been printed in Kosiinj (Lika). This assumption is based on a historical fact dating from the seventeenth century.

In the first period of typography liturgic books (at the beginning missals and breviaries and later rituals), primers for learning glagolitic alphabet (and prayers), theological and historical manuals, didactic and moralizing works and religious legends were printed. Liturgic books follow and imitate the glagolitic manuscript tradition in content, language and form. Theological manuals as well as didactic and religious works were mostly translations from Italian and Latin or they were compilations of contemporary West European works which had been reprinted many times and in many languages and which were very popular at that time. Glagolitic primers imitate the form of standard Latin *Paternoster* abecedaries. The language of non-liturgic glagolitic books of the first period is literary čakavian with only sporadic admixture of Church Slavonic elements.

From the typographic point of view the editio princeps of the 1483 *Missal* is a masterpiece of the printing art: in richness of its graphic signs and ligatures it resembles representative manuscript glagolitic missals. A part of the edition was printed on parchment.

The program of oldest printed glagolitic books was prepared and executed by ecclesiastical intellectuals (Glagolites). Among them were even masters and doctors, but very little is known about them. By introducing the oldest Slavonic alphabet (glagolitic) and the Church Slavonic language to the new technical skill at the very beginning of European typography they have made a great and important contribution to the cultural history of all Slavic peoples.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. travnja 1984.

Autor: Anica Nazor

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb